

EESTI VABADUSSÕJAS LANGENUTE MÄLESTUSSAMBAST

KUUSALUS

Kuusalu kihelkonnast I Maaailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas langenuitele püstitatimälestussammas 1921. a. Kuusalu kalmistule. Selleks on kaheosaline sammas milline püstitati kividest ja mullast kuhjatud alusele, tsemendist valatud soklile. Obeliski kõrguseks oli 4,26 m. Mälestussamba alumineosa on valmistatud Soome Huvange hallist raudkivist ja alumineosa poleeritud Uddevalla nn. Põhja-Rootsi mustast graniidist. Samba valmistas A. E. Jürgensi kivitöötlemise töökoda Tallinnas.

Mälestussamba püstitamise kohta on vähe teavet, kuna olen selle kogumisega hiljaks jäänud. Kaasaegseid on tänaseks veel üksikuidelavate kirjas. On teada, mälestussamba püstitamise insiaatoriks oli tollane EELK Kuusalu koguduse õpetaja Ralf Luther (Kuusalus 1914-1922). Aug. Rannikult 1960. a. saadud teatel olla R. Luther kiirustanud mälestussamba püstitamisega seepärast, et teda kahtlustatud 1905. a. sündmuste ajal karistussalkklassi aktiivses kaasaaitamises. Küllap R. Luther tahtis esimesena Vabariigis langenuitele mälestussamba püstitamisega näidata oma lojaalsust kehtima hakanud riigikorrale. Nii püstitati sõjas langenuile mälestussammas Vabariigis just Kuusalus. esimesena.

Ei ole teada, et samba püstitamiseks oleks moodustatud komisjoni, vaid selle püstitamise organiseeris kirikuõpetaja ise. Nii püstitatigi mälestussammas nii kõrvalisse kui seda on kalmistu. Kirikuõpetaja vähesest eestikeele oskusest tingitult sattusid sambale õigekeelsusevead. Samba valmistaja Al. Ed. Jürgensi töökoda oli sakslase omand ja seal raiuti R. Lutheri poolt ette antud tekst sambale. Sammas veeti Tallinnast kohale veel läme-teega, kasutades selleks mitmehobuse rakendeid. Vedajateks olid kohalikud talumehed n.-ö. ühistöö korras (nimeliselt nimetada ei tea). Ka samba püstitamiseks teostati tööd ühistööde korras. Rahaliselt läks mälestussamba püstitamine maksma 119902 marka, milline raha saadi kokku korjanduse teel. Need korjandused teostati kiriku vahendusel. Mälestussammas avati 16. mail 1921. a.

Mälestussamba esiküljel on pealmisil osal ülal rist ja alamal tekst:

Kuusalu kogudus

mälestab tänuga oma pojad

kes suure heitluse ajal

oma elu jätsid

Eesti kodu kaitseks.

Kuidas on Wägewad langenud
kesk tapluses'. Oh mu wend Jonatan
mul on kahju sinust!"
2.Sam.1.25.

Mälestussamba alumise osa esiküljel on tekst:

Eesti wabaduse sõjas
1918-1920 langesid

Magnus Sak	Eduard Aaberg
Johannes Hinn	Arthur Kuuskmann
Gustav Freimann	Gustav Nikkar
Hans Blumfeld	Woldemar Lande
Jakob Walk	Johannes Tomander
Gustaw Dombach	Ernst Roberg

Mälestussamba alumise ploki kolmel tahul on 58 I Maailmasõjas langenu nime. Mälestussammas avati 16. mail 1921. a. ja pühitses EELK kuusalu õpetaja R. Luther. Avamisel (puudub lähem teave) osalesid Kuusalu Muusika Selts, Kuusalu Põllumeeste Selts, Puhkpilliorkester j. t. Samba ümber jäeti vaba plats, kus hakati läbi viima iga aastaseid surnuaiapähi.

1941. aasta 2. juuli öösel oli Kuusalus hiline öökülm, mis võttis ära madamatel maadel kartulipealsed. Hommikul räägiti, et öökülm võttis ära ka mälestussamba. Asi oli selles, et Kehras paiknevast Hävituspataljonist saadeti Kuusallu 4-5 meheline rühm, mis paiknes Karskuseltsi majas. 2. juuli öösel võtsid need mehed ette kalmistul mälestussamba lõhkumise. Kas tegid seda enda algatusel või käsukorras, ei tea öelda. Kohalikust hobulaenuuspunktist võeti kahehobuse rakend, millega kavatseti saabakillud ära vedada. Elasin tollal sambast poole kilomeetri kaugusel ja kõlksud olid hästi kuuldavatei julgenud lähemalt uurima minna, sest mehed olid vintpüssidega.

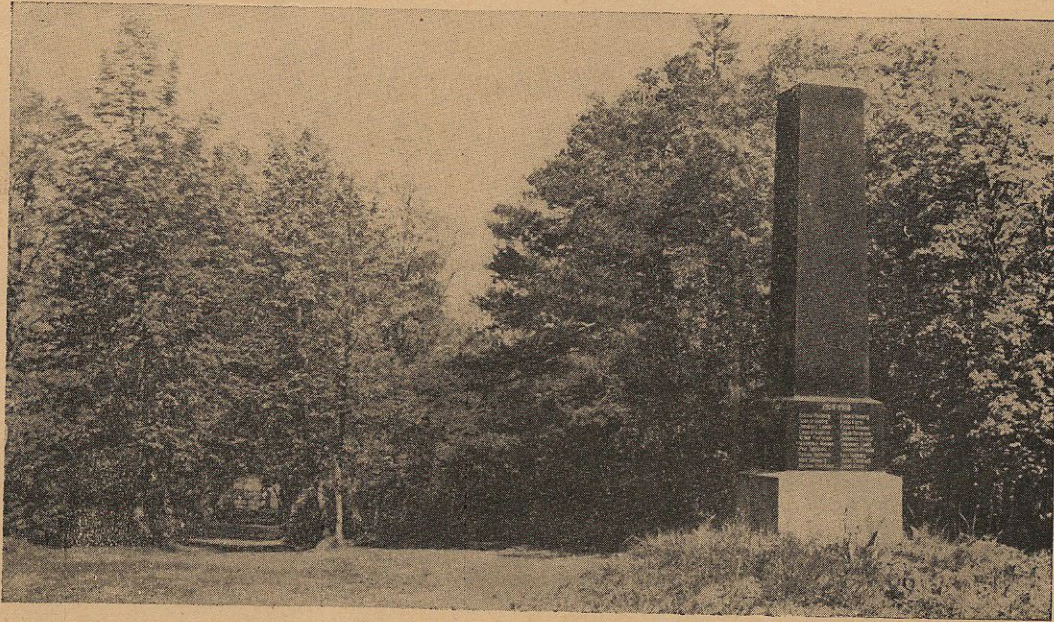
Graniit osutus aga kõvemaks kui nad arvasid ja nad ei suutnud sammas tükideks lõhkuda. Nagu hiljem selgus olid nad suutnud ära lüüa teravad kandidid, muutes samba kõlbmatuks. Sammas jäi ära vedamatta, see oli liiga raske vankrile tõstmiseks ja kaks hobust poleks kalmistu liivasel pinnasel vedada. Sammas maeti sinna, kuhu see kukkus. Samasse auku loopisid lõhkujad ka killud. See võimaldas sammast restaureerida hiljem.

Hommikul nägin tühja samba alust ja kaevatud pinnast selle juures. Võis arvata, et see oli samba matmise koht ja see vastas hiljem tegelikusele.

Kes oli mälestussamba taaspüstitamise mõtte algataja ei tea öelda.

Kiviraiduri tõi kohale Tallinnast lihunikna töötav Voldemar Tamm. Aleviku mehed abistasid kiviraidurit (kelle nime ei mäleta). Ta pani vesiklaasiga sambalt ära löödud tükid oma algsesse kohta tagasi. Samba uuesti püstitamiseks oli Kuusalu Vallavalitsuse poolt moodustatud komisjon, mille esimeheks olivallavanem Valter Lipsmäe. Teisi liikmeid ei mäleta.

FOTOSID KUUSALU VABADUSSÕJA MÄLESTUSSAMBAST ENNE TEIST MAAILMASÕDA

Langenud sõdurite mälestussammas Kuusalus.

Ainukene kulutus samba taastamisel oli kiviraidurile töötasu maksimine ja minu teades selleks mingit korjandust ei tehtud. 1942. aasta lauritsapäeval oli mälestussamba taasavamine. Nagu teada oli ja on jällegi Lauritsapäev (10. august) Kuusalu kihelkonna rahvale suur pidupäev, mis tõi alati alevi kokku tuhandeid inimesi. Nii ka seekord ja seda enam, et kahelpeelmisel aastal ei lubatud seda päeva enam tähistada. Mälestussamba avas ja kõrvaldas sellelt katte Kuusalu vallavanem V. Lipsmäe ja kiriklikult pühitses samba kohalik kirikuõpetaja Albert Roosvalt. Kalmistult siirduti ühises rongkäigus Kordejaani spordiväljakule, kus päeva pidustused jätkusid kõnede ja kontserdiga. Kõnelesid Eesti Majandus- ja Rahandusdirektor dr. A. Went ja Harju maavanem P. Männik. Muusikalises osas esinesid Harjumaa Omakaitse VI pataljoni segakoor J. Osveti juhatusel ja mängis Anija valla VTÜ pihkpilliorkester A. Koili juhatusel. Sellele järgnesid võrkpallivõistlused viie võistkonna vahel. Kui palju oli inimesi mälestussamba avamisel, oli raske hinnata, ent kuna spordiväljakulu määdi 3000 pääset, siis võib samba taasavamisel viibinud inimeste arvu arvata veelgi suuremaks, sest osa vanematest inimestest spordiväljakule ei tulnud.

Mälestussamba asukoht oli Vabariigi ajaaj, kui ka hiljem kalmistupühade pidamise kohaks. Selleks oli mälestussamba ümber jäätud matustest vaba plats. Selle korrastas August Känd istutades elupuudega platsi. ääred. See toimus Saksa okupatsiooni ajal. Veel samal 1942. aastal paigutati samba jalamile mälestustahvel Kuusalus metsavendadena langanuile. Saaremaa dolimiidist tahvlil olid üheksa langenu nimed:

Lital Lembit	Kaljussaar Endel
Raidla Martha	Kuusalu Endel
Kuusmaa Hindrek	Kuusk Valter
Kiigske Salme	Tops Valter
Jaksen Evald	

Metsavendadena langenute mälestuse jäädvustamise mõtte üheks algatajaks olin ka mina, kuna nende hulgas olid mitmed minu koolivennad algkooli päevilt. Mõte leidis Kuusalu vallavalitsuse poolt toetust. Moodustati komisjon, mille koosseisu arvati ka mind. Teistest komisjoni liikmetest mäletan veel Johannes Tasa ja Evald Vilbastet. Mälestustahvel lasti valmistada ühes Tallinna kiviraidurite töökojas, kuid millises, ei tea. Kulud võttis vallavalitsus enda kanda. Mälestustahvel metsavendadele avati 23. augustil 1942. a. Avamisele oli tulnud sajad inimesed. Tahvel oli kaetud Eesti lipuga. Selle avas vallavanem V. Lipsmäe. Kiriklikult pühitses pastor A. Roosvald. Mängis Omakaitsepataljoni puhkpilliorkester ja laulis Kodasoo kompanii segakoor August Kikase juhatusel. Avamiseks lasti trükkida Tallinna Vene tänava trükikojas laululehed koos kavaga, millest on mul üks säilinud.

Tooksin ära selle päeva kava.

Kell 14.00 Rongikäik end.Omakaitse staabi juurest langenud Saksa sõdurite
haudade juurde

14.15 Pärgade panek organisatsioonide poolt.

14.30 Rongkäik Kuusalu kalmistule mälestustahvli asukohta.

15.00 Avasõna.

15.00 Mälestustahvli avamine-vallavanem V.Lipsmäe.

15.25. Mälestustahvli õnnistamine - Kuusalu õp. A.Roosvalt

16.00 Aktuse kõne Harjumaa Omakaitse esindajalt.

16.20 Pärgade asetamine.

16.30 Lõppsõna.

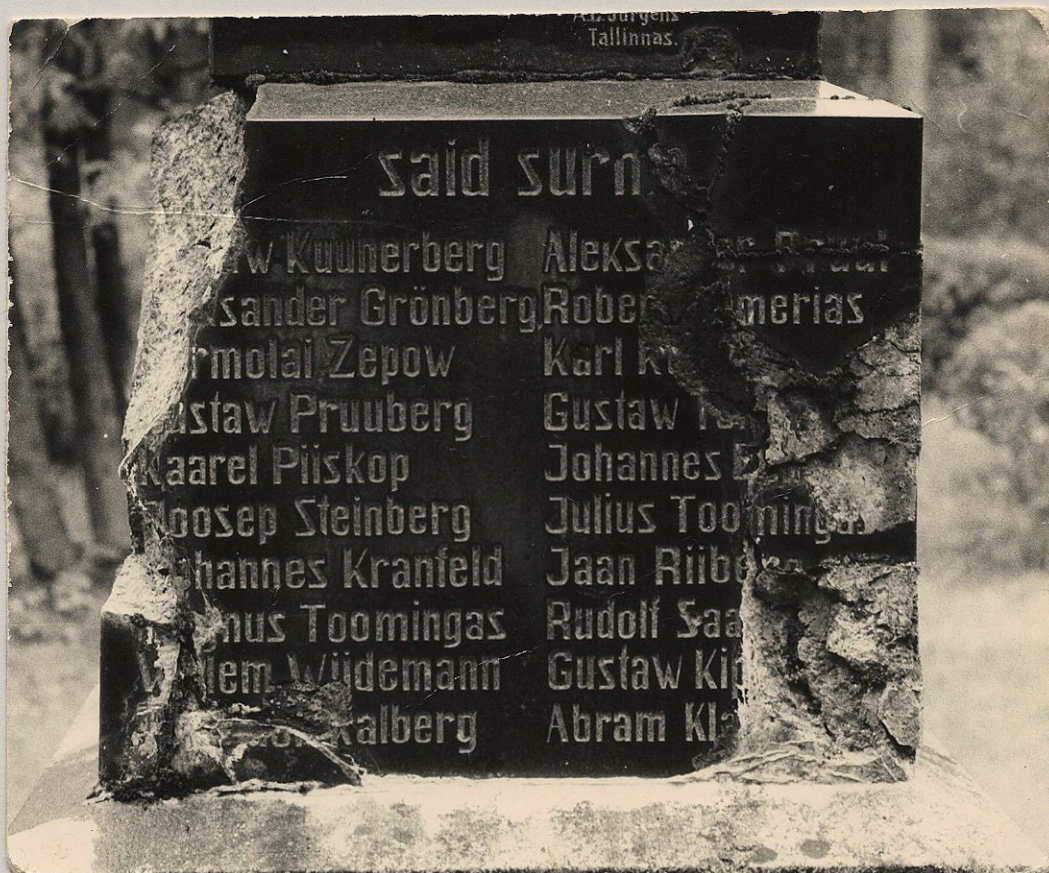
Sellise saksa täpsusega koostatud kava järgi see üritus toimus, kuid üksikasju enam ei mäleta, nagu seda, kes olid vallavanema kõrval sõnavõtjad ja, pärgade panijad jne. On meeles seik, et kui näitasin seda kava õpetajale (Roosvaldt), siis juhtis ta tähelepanu sellele, et esemeid ei õnnistata vaid pühitsetakse. Samal õhtul korraldasime rahvamajas peoõhtu, kus mängisime näidendit "Kui kaebasid kahurid". See oli B.Kangermanni Vabadussõja teemaline näidend.

I Maailmasõjas ja Vabadussõjas langenute mälestussambal olid kogu kihelkonnast langenute nimed. Metsavendade mälestustahvlil oleks võinud see samuti olla. Tahvli püstitamiseks loodud komisjonil puudusid selleks andmed, seepärast asus komisjon seisukohale, et iga vald mälestage ise oma langenuid.

Kalmistu korrastaja August Känd rajas mälestustahvli ette kiviktaimla, See hävines peale II maailmasõja lõppuhooldamisest loobumisega.

Kui 1944.aastal sõjategevus Kuusalu maile jõudis, kõrvaldas mälestustahvli kalmistult, ühe langenu (Endel Kuusalu) isa Maksim Iital ja peitis selle oma kanamaja laepeale. Saepuru sisse. 70-aastatel kanamaja lammutati ja plaat sattus lammutaja Sigfried Kruusi kätte. Ta andis selle üle Endel Kuusalu emale Alma Iitalile, kes peitis selle oma sahvrisse. Seoses sahvri kõrval oleva kaupluseruumi laiendamise, sattus plaat lammutaja Theodor Saaremäe kätte, kes paigutas selle ehitamisel oleva põranda alla. Kuhu nimelt ei ole praegult teada, sest T.Saaremägi suri äkki. T.Saaremägi rääkis oma leiust mulle, kuid ma polnud selle täpsest asukohast huvitatud. Nii on see plaat tänaseni kaupluse põranda all varjul.

Peale II Maailmasõda nõukogude korra taastamist Eestis nõuti valla Täitevkomiteelt mälestussamba kõrvaldamist. Kuna mälestussamba asukoht oli n.-õ. kõrvalises kohas-kalmistul, siis saavutas tollane valla juhtkond maakonna parteikomiteega kompromissi. Sammas võib jääda püsima, kui sellelt kõrvaldatakse vabadussõda käsitlev tekst. Valla TK aseesimees Gustav Saarlem raius selle teksti samba esiküljelt maha ja sammas jäi oma kohale, kuni selle viimase restaureerimiseni. Mis aastal nimetatud tekst sambalt kõrvaldati, ei läinud korda välja selgitada, kuna selle kõrvaldaja oli juba surnud.

TAASTATUD KUUSALU VABADUSSÕJA MÄLESTUSSAMBA PAIGALDAMINE 1988

G.Saarlemi ajal valla TK esimeheks olnud Johannes Kullerma on samuti surnud ja teised tollal vallas töötanud ametnikud ei tea täpsemalt öelda.

1988 .aastal asus vastloodud Kuusalu Muinsuskaitse Selts mälestussammast selle endisel kujul taastama.Kuna samba 1942.aastal vesiklaasiga tagasi liimitud tükid hakkasid maha pudenema. Sammas viidi ühte Heino Kuura poolt juhitavasse Harku kiviraidurite töökotta taastamiseks.Selle töökoja mehed paigaldasid ka mälestussamba Kuusalus oma endisele kohale tagasi.Selle samba taastamisel raiuti samba ülemise osa parempoolsele küljele:esmapüstitamise, hävitamise,taastamise,osalise teksti kõrvaldamise ja viimase taastamise aastaarvud.Samba taastajad tegid uue teksti raiumisel vea ja raiusid Zepovi eesnime Jermolai asemel Nikolai.Kuna selle mehe järeltulijaist siin enam kedagi ei ela,siis selle kohta muidugi pretensioone ei esitata.Kui neid oleks,siis tähendaks see kogu selle selle sambakülje teksti mahalihvimist ja uue raiumist.Viga avastati liiga hilja ja kuna juba ühel korral oli mälestussamba taasavamine 15.oktoobril 26.novembril edasi lükatud,siis jäeti pretensioon restaureeriatele esitamata.Sama ettevõtte teostas järmsel aastal Valklas Vabadussõja uuele piirikivile teksti raiumise.

Mälestussamba taastamisel oli peamiseks aktivistiks Jüri Mäevere,kes teostas samba töökotta ja tagasiveo,samba teksti korrigeerimise jne. Taastamine läks maksma 2000 rubla,milline summa saadi kokku korjandusega.

Mälestussamba avamiseks 26.novembril 1988.a.lasti trükkida Tallinnas 1000 laululehte "Laulud Kuusalu Vabadussõja mälestussamba taasavamisel 1988.a." ja 1000 lehte mälestussamba pildiga ja ajaloolise ülevaatega samba ajalooost.Avamisel laulis Kuusalu meeskoor Ene Järviku juhatusel E.Võrgu "Eesti lippu". ja mängis Kuusalu puhkpilliorkester Mare Russaku juhatusel.

Avakõne pidas Kuusalu Muinsuskaitse seltsi esimees Suhev Valdmaa ja katte sambalt kõrvaldasid Endel Vaherma ning Kalle Rebane.Kirikliku puhitsemise viis läbi Kuusalu koguduse õpetaja Endel Kuulpak.Ühiskondlike organide ja asutuste mälestussamba jalamile asetatud pärjad ja lilled ilmestasid taasavamist.Esindatud olid Kuusalu Looduskaitse Selts,Kolga Muinsuskaitse Selts, Kuusalu kolhoos,Kuusalu Kulanõukogu j.t. Pikema sõnavõtuga esines praegu pensionil olev agronoom Jaan Utno,kes oli koolipoisina vahetult seotud Vabadussõjaga.Osavõtjate arvu võib hinnata umbes tuhande inimesega.

Kuusalus,veebruar 1993.a.

Endel Vaherma
koduloolane

KIIUISALII VARADUSSÕIA MÄLESTUSSAMBA TAASAVAMINE 26. novembril 1988

